

IJ

Aanbevelingen voor
de positionering,
structuur en invulling
van de kustplaats
Makkum

TE

IJ-schrift 6
juni 2025

AM

Over het IJ-team

Eind 2022 heeft het Bestuurlijk Platform IJsselmeergebied (BPIJ) het IJ-team in het leven geroepen. Dit is een multidisciplinair samengesteld team, bedoeld om de omgevingskwaliteit van concrete projecten in en langs het IJsselmeer een impuls te geven. Het team doet dit door tijdelijk als 'buitenboordmotor' van projecten en initiatieven te fungeren en door op drie manieren de samenhang binnen het IJsselmeergebied te verkennen:

1.
in de ruimte – hoe kan het project ruimtelijk het beste in zijn omgeving worden ingebed en worden vormgegeven in de taal van het IJsselmeergebied?
2.
in het functionele palet – kan het project geoptimaliseerd worden door er meer functies aan te verbinden en dan op zo'n manier dat ze optimaal op elkaar inwerken?
3.
en in de tijd – kan het project bijdragen aan de (klimaat) adaptiviteit van het IJsselmeergebied en kan de houdbaarheid van het project met het oog op (water) veiligheid, zoetwatervoorraad en natuur worden verbeterd?

Inleiding

Makkum is meer!

Eind 2024 bezocht het IJ-team Makkum op uitnodiging van de gemeente Súdwest-Fryslân. In een aantal werkbijeenkomsten met betrokkenen werden de kwaliteiten, opgaven en kansen op tafel gebracht en besproken. Dit IJ-schrift brengt de aanbevelingen samen die het IJ-team op basis daarvan heeft gedaan, als input voor gemeenten en betrokkenen om verder te werken aan een aantrekkelijke en robuuste kustplaats.

Het lijkt alsof de grote buitendijkse ontwikkelingen Makkum zijn ‘overkomen’. De overheid heeft de ondernemersdynamiek, met name de grootschalige, niet altijd kunnen bijbenen. Dat heeft de regio veel (werkgelegenheid) opgeleverd, maar ook een ruimtelijk geheel van tamelijk gescheiden ‘werelden’; historisch-woon-Makkum, werk-Makkum en recreatie-Makkum.

Aanbevelingen Makkum

Makkum in vroegere tijden en tegenwoordig - ansichtkaart van de binnenhaven met op de kop - zoals nog steeds - café-restaurant ‘de Prins’. Onder op foto is ook de scheepswerf zichtbaar aan de andere kant van de buitenhaven

Bij het streven naar meer kwaliteit is het verleidelijk om de focus vooral te richten op de karakteristieke oude kern waar deze kwaliteit al royaal aanwezig is. De plannen voor de vernieuwing van de (noordelijke) buitenhaven, de sluis en het bekleden van de XL-scheepswerf getuigen van deze benadering. Echter, qua karakteristieke oude kern onderscheidt Makkum zich niet van de andere historische plaatsen langs de Friese IJsselmeerkust. Het gevaar van deze benadering is een nog groter contrast tussen oud ('mooi') en nieuw ('lelijk') Makkum, en meer drukte in en verkeer naar de oude kern.

Beter lijkt het ons om het geheel van de 'werelden', waaronder het nieuwe Makkum, te omarmen (van polder tot strand) en de contrasten hiertussen te versterken. Dit betekent evenveel aandacht en 'liefde' naar alle delen. Zo komen ook de onderscheidende kansen van Makkum als Waddenportaal beter in beeld: de grote schaal van de buitendijkse gebieden en de geleedende noord-zuid natuur, de grote haven met grotere schepen en grotere voorzieningen, met natuurlijk altijd het kleinschalige, historische 'toetje' binnendijks.

Makkum in drie smaken: oude kern, bedrijventerrein/haven en recreatiegebied als drie onderscheidende kwaliteiten

De haven en het water aan de basis van alle kwaliteit. Zo ook op (een deel van) de "bijzonder waardevolle en unieke tegelwand met schepentableaus" (RCE) in Café-Restaurant 'de Prins' te Makkum, uit omstreeks 1790 en gemaakt in de tegelfabriek van Kingma te Makkum

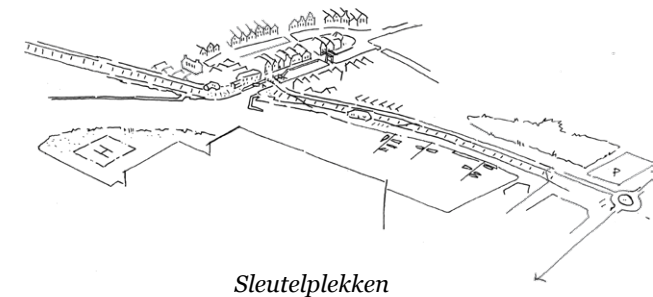
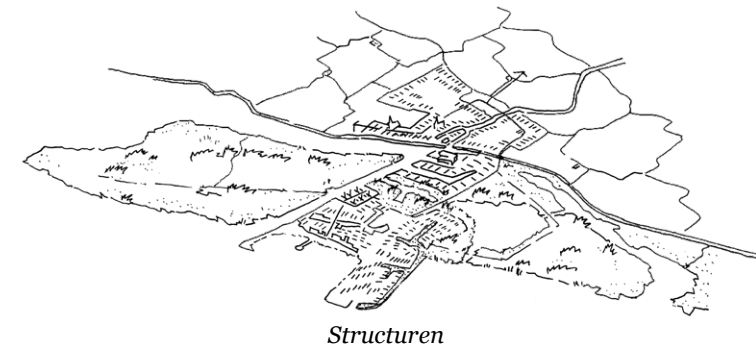
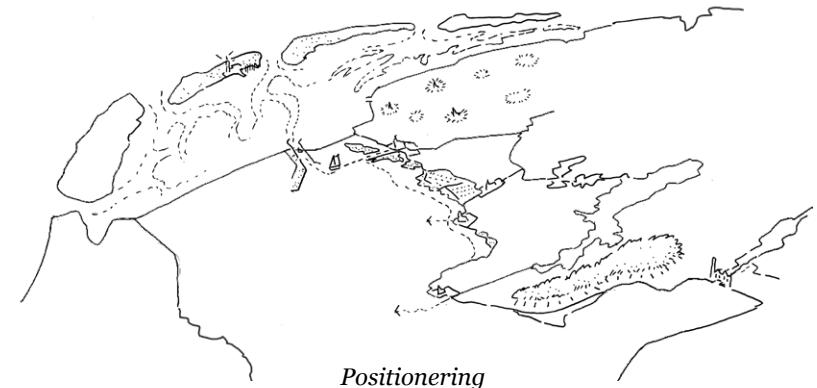
Het 'unieke' van Makkum zit hem in de eigenheid van de verschillende deelgebieden, inclusief de moderne ontwikkelingen. Dit is de laatste decennia toch wezenlijk anders gegaan dan bij de andere historische plaatsen langs de Friese IJsselmeerkust. Het gaat ook om het versterken van het contrast tussen de 'werelden' en het tegelijkertijd op een degelijke manier verbinden van deze werelden. Bij de buitendijkse werelden is op verschillende manieren aan kwaliteit te winnen, om daarmee de eigenheid te versterken. Voor de kern van Makkum is het voor het beter voor het voetlicht brengen van de lange en rijke geschiedenis van het dorp een grote kans.

Daarbij geldt bij alles: ga uit van eigen kracht (doe het ermee!), koester wat je hebt, ruim de boel hier en daar op en versterk de belangrijkste structuren en plekken. Vergeet daarbij ook de oude plannen niet, veel goede oplossingen zijn al eens bedacht. En er gebeurt niets vanzelf – Een kwaliteitsslag komt alleen teweeg als er gezamenlijk aan wordt gewerkt, vanuit de plek en gemeenschap zelf. Deze 'lessen' zijn vertaald naar een reeks aanbevelingen voor Makkum. Deze gelden in een aantal gevallen ook voor de andere Friese kustplaatsen aan het IJsselmeer. Tot slot worden enkele handvatten geboden voor hoe hier in het vervolg werk van te maken.

Positionering, structuren en sleutelplekken

Op drie schaalniveaus is Makkum onder de loep genomen. Allereerst op de grote schaal: in relatie tot de andere Friese IJsselmeerplaatsen en tot het Wad, met daarbij de vraag: waarin onderscheidt Makkum zich? Ten tweede op de schaal van de kustplaats en de verschillende structuren die hier binnen- en buitendijks tegen elkaar liggen: welke kwaliteitsverbeteringen zijn er voor de structuren zelf en onderling mogelijk? En ten derde, op de schaal van een reeks sleutelplekken: randen, overgangszones en openbare plekken waar een kwaliteitsimpuls wenselijk is die het geheel beter tot zijn recht laten komen. Uiteraard is er ook een verband tussen de schalen, opgaven gaan ‘door de schalen heen’, werken door van groot naar klein en omgekeerd. Door bij ontwikkelingen telkens vanuit verschillende schalen te redeneren wordt duidelijk hoe afzonderlijke ingrepen bijdragen aan het grotere geheel.

Aanbevelingen op drie schalen - positionering binnen de regio; structuren van de kustplaats, sleutelplekken

Werkwijze

De aanbevelingen in dit IJ-schrift zijn gedaan op basis van twee werksessies. Hierin heeft het IJ-team samengewerkt en van gedachten gewisseld met lokale ondernemers en betrokkenen, betrokkenen vanuit de gemeente Súdwest-Fryslân, provincie Fryslân en Wetterskip Fryslân. In de twee werksessies zijn lopende projecten en initiatieven toegelicht, zijn opgaven en wenselijke ontwikkelingen benoemd en zijn eerste gedachten vanuit de samenhang gedeeld en aangescherpt. Het resultaat van dit kortlopende traject is samengevoegd in dit IJ-schrift. Het IJ-schrift is een kort verslag in woord en beeld; met een reeks aanbevelingen vanuit de ruimtelijke samenhang, waarmee gebiedspartijen samen verder kunnen werken aan een aantrekkelijker, robuuster en meer samenhangend Makkum.

Deze aanbevelingen zijn nadrukkelijk bedoeld als ‘zetje in de rug’ voor alle bij Makkum betrokken partijen; als inhoudelijke stimulans om vanuit een breder kader naar de opgaven te kijken. De aanbevelingen hebben geen formele status; het zijn handvatten om vanuit ruimtelijke samenhang en kwaliteit, de kustplaats verder te helpen.

In gesprek over de opgaven voor de kustplaats tijdens een van de werksessies

In weer en wind; korte gebiedsexcursie langs de dijkzone van oude kern tot voorbij de buitenhaven, tijdens de tweede werksessie, december 2024

Positionering

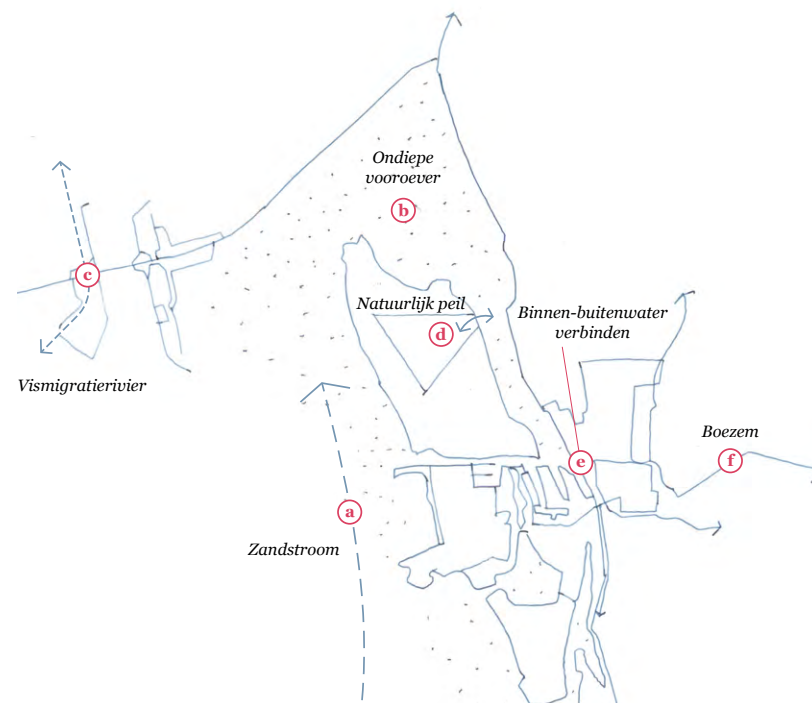
Makkum onderscheidt zich qua ligging, condities en programma van de andere Friese IJsselmeerkustplaatsen. Wanneer deze kenmerken worden ingezet als troef, is er veel winst te behalen in termen van kwaliteit en onderscheidend vermogen.

1.

Benut de unieke ecologische potentie van dit deel van het IJsselmeergebied

Twee dingen komen op grote schaal samen voor de kust. Allereerst de zandstroom parallel aan de kust die eindigt in de hoek Afsluitdijk-Cornwerd (a), waardoor hier op lange termijn een steeds verdere verondieping van de vooroever zal plaatsvinden (b). Ten tweede ontstaat er met de vismigratierivier een nieuwe ecologische kans, doordat vis '24-7' kan migreren tussen Wad en IJsselmeer en geleidelijker kan wennen aan de zout-zoet overgang (c). Allebei in de 'voortuin' van Makkum. Eenmaal in het IJsselmeergebied is het belangrijk dat er goede leef- en opgroeigebieden zijn voor vis. Aan deze gebieden wordt in de Noardwaard al volop gewerkt – met een polder waarin kan worden gestuurd op een natuurlijk peilverloop (d). Zo ontstaan betere paaigebieden, met meer differentiatie in waterpeil in deze hoek van het IJsselmeer. Er zijn ook plannen om een betere verbinding met het achterland en de Friese boezem te realiseren (e); zo kan vis verder trekken en wordt hun leefgebied vergroot (f). Benut deze unieke ecologische potentie ook ruimtelijk en neem kansen hiervoor in alle ontwikkelingen mee.

Aanbevelingen Makkum

Kaartbeeld van Makkum en de grote buitendijkse natuurpotentie; ondiepte, zoet-zoutverbinding, natuurlijk peil en op termijn een betere verbinding met het achterland. Onder een visualisatie van de vismigratierivier

2.*Versterk de kwaliteit en beleving van de buitendijkse (natuur)gebieden*

Het buitendijkse, met zijn opdieptes en voorlanden, maakt Makkum uniek voor het IJsselmeergebied. Laat buitendijks vooral ook buitendijks zijn; in hoe het erbij ligt, in hoe bestaande gebieden worden herontwikkeld, in waar de nadruk op moet liggen. En gebruik de kwaliteit van de grote natuur (maat, sfeer, de elementen) om de kwaliteit van het buitendijkse gebied te versterken. Dit kan bijvoorbeeld door de Makkumer Noard- en Súdwaard - via de buitendijkse (recreatie)gebieden - als natuurgebied beter met elkaar te verbinden. Of door de kwaliteiten van dit deel van het IJsselmeer – ondiepte, dynamiek, zand (!) meer terug te laten komen in het gebied - richt daar de natuur zoveel mogelijk op in.

Buitendijkse natuurgebieden hebben een enorme kwaliteit omdat men hier direct de elementen ervaart: wind, golven, prachtige wolkenluchten en weidsheid. Er zijn niet veel gebieden in Nederland waar dit zo goed te beleven is. Daar hoort ook (zeer) extensieve natuurrecreatie bij, op plekken waar land overgaat in water en bereikbaar wordt door struinpaden (Súdwaard) of door begeleide excursies. Gecombineerd met een verbreding van het aantal natuurtypen en een versterking van de noord-zuidverbindingen, als ‘wiggen’ tussen de buitendijks gelegen gebieden.

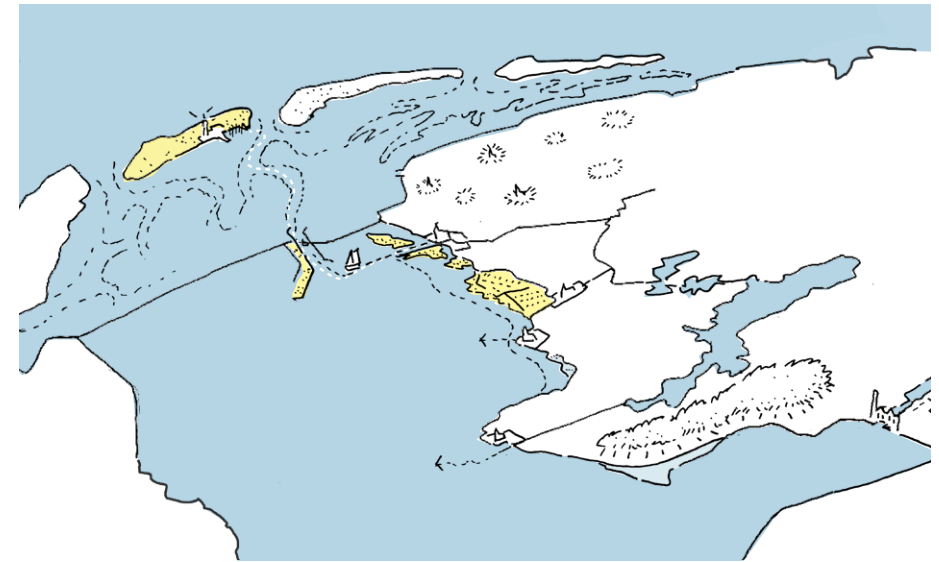
Natuurkwaliteit om de hoek - foto van de Noardwaard met graslanden, rietlanden en aan de horizon, het IJsselmeer. Op de achtergrond Windpark Fryslân. Ook een onderscheidend onderdeel van de Makkumer kust

3.

Werk de aantrekkelijke propositie van Makkum als schakel tussen Wad en IJsselmeer verder uit – en zoek daarin het onderscheid met de andere kustplaatsen

De jachthaven in Makkum (in het recreatiegebied) is, van alle Friese kustplaatsen, de dichtstbij gelegen haven nabij de schutsluizen van Kornwerderzand. Deze haven is daarmee de poort (of springplank) naar de Waddenzee. Op het Wad (en het IJsselmeer) ligt de grote kracht voor Makkum, niet op het binnenwater. Lemmer en Stavoren hebben de binnendijkse meren immers om de hoek liggen, Makkum niet. De focus op de grote, ruime wateren zoals het IJsselmeer en de Waddenzee (en zelfs de Noordzee) ligt daarom in Makkum veel meer voor de hand.

De vaarroute ligt er al en is bekend, maar op het Wad richten kan ook op andere manieren; door Makkum meer een Wadden-bestemming te maken in plaats van vooral een vertrekpunt richting Wad. Een verblijfplek dus, een halte op de route, een aankomstplek na een tocht op het Wad, etc. Bekijk ook het toeristisch-recreatief product vanuit die bril - wat is er nodig om Wadvaarders te laten blijven hangen in Makkum? Een buitendijks 'natuurperspectief' (een sterke ecologische component), de grote maat, een herkenbare 'Waddensfeer' in de haven, voorzieningen toegesneden op deze vloot, etc. De grotere schaal en ruimere opzet van de havens die Makkum nu al heeft kunnen dit verhaal ondersteunen en hier kan men op doorzetten.

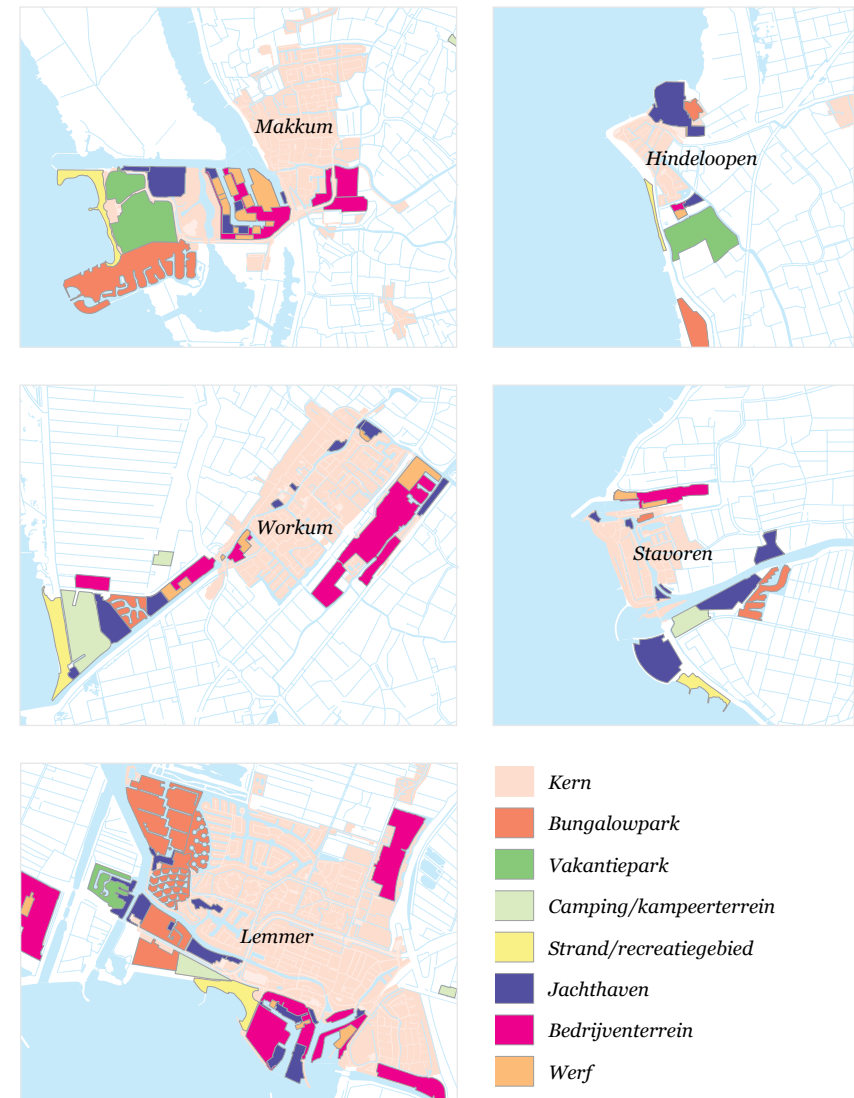
Makkum als uitvalsbasis en bestemming voor de Wadvaarders - een propositie die verder versterkt kan worden en Makkum onderscheidt van de andere kustplaatsen

De goede ligging van Makkum is een grote kracht - dichtbij het meer en de sluizen

4.

Breng de opbouw van de kustplaats beter in balans – werk geleidelijk aan een stevige kwaliteitsslag en een betere verhouding tussen kern, bedrijvigheid en recreatiegebied.

In vergelijking met de andere Friese kustplaatsen heeft Makkum een vrij kleine kern in verhouding tot het bedrijventerrein en de recreatievoorzieningen. Vanuit die notie ligt het belang van een kwaliteitsslag voor de oude kern (in openbare ruimte, in programma) voor de hand. Tegelijkertijd zijn bedrijventerrein en recreatiegebied dus relatief groot en verdienen ze een betere inpassing – daar worden verderop in het IJ-schrift praktische aanbevelingen voor gedaan. Dit alles om de kustplaats beter in balans te krijgen en de onderlinge deelgebieden beter op elkaar aan te laten sluiten.

Vergelijking van vijf Friese kustplaatsen op basis van het aan waterrecreatie gerelateerde landgebruik. Makkum heeft veel bedrijvigheid en recreatieterrainen, grotendeels buitendijks gelegen

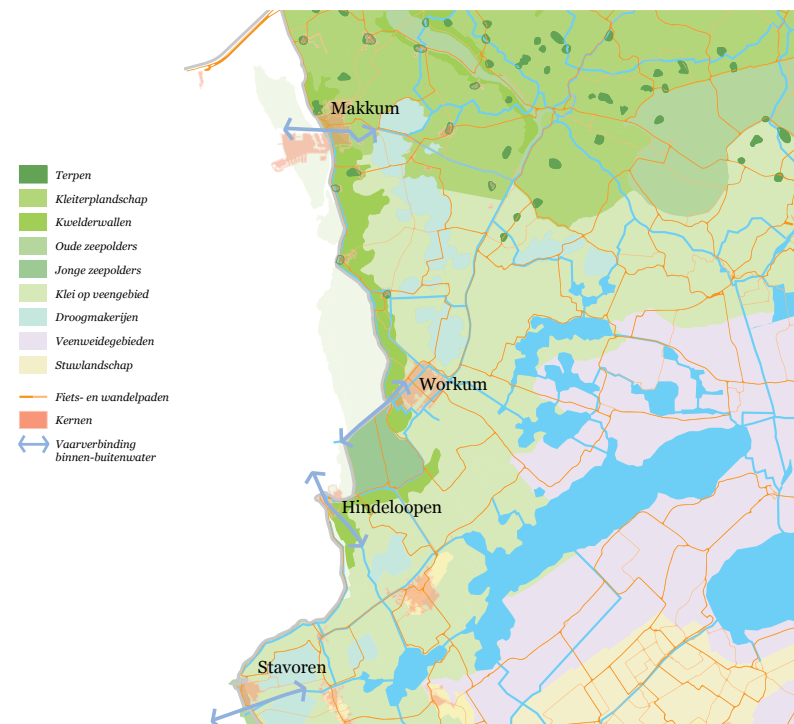
5.

Betrek het achterland bij het verbreden en verdiepen van het toeristisch-recreatief product

Ten opzichte van Lemmer, Stavoren en Workum is Makkum over het binnenwater 'slecht' bereikbaar. De relatie met het achterland is vrij karig vergeleken met andere Friese kustplaatsen; geen Friese meren, weinig rondjes om te fietsen langs Friese plaatsjes. Wél is het klassieke Friese Terpengebied (Westergo) vanuit Makkum juist goed bereikbaar. Een uniek gebied, zeker vanuit nationaal en internationaal perspectief. Een slag naar het achterliggende land biedt een grote kans – voor recreatie (langer verblijven, even op adem komen na het Waddenvoortuurtje - zie ter inspiratie de ideeschets 'de Zilveren Driehoek' uit 2011) en voor natuur (aansluiting buitenwater op de Friese boezem en kansen in de diepe droogmakerijen - zie IJ-schrift 3).

Door vanuit Makkum na te denken over een programma voor verschillende recreatiemodaliteiten, zoals sloepen (incl. aantrekkelijke afmeerplaatsen en veilige anker-/zwemplaatsen), fietsen (kortere en langere routes), suppen/kanoën, wordt het 'programma' waarin Makkum als startpunt of pauzepunt fungeert veel steviger. Het achterland heeft (historische) potentie, die nu nog niet goed wordt benut. Door het programma ook te koppelen aan het klassieke Friese Terpengebied (Westergo), kan een voor de Friese IJsselmeerkustplaatsen uniek programma worden opgetuigd, anders dan bij de andere kernen en waar het achterliggende landschap andere kenmerken heeft.

Aanbevelingen Makkum

Landschapstypen van en routenetwerken door het achterland van de Friese IJsselmeerkust. Het onderscheidende van Makkum is de nabijheid van het terpengebied

Terpdorp Conwerd - in het directe ommeland zijn veel aantrekkelijke plaatjes te vinden, die recreatief beter verbonden kunnen worden met elkaar

6.*Draag het verhaal van de rijke geschiedenis van Makkum uit*

Maak het verhaal van Makkum duidelijker zichtbaar. Dan gaat het om Tichelaar, om de scheepsbouw, om het cultuurhistorische strooigoed, om de badcultuur evt. Ook op een moderne en onderscheidende manier ten opzichte van de andere Friese IJsselmeerkernen. Die potentie is in Makkum aanwezig. Het gaat om de lange lijnen in de tijd: Tichelaar is er nog steeds maar anders, de werf is inmiddels enorm en buitendijks - dit is uniek. Het is groots en meet zich aan de wereldschaal, vanuit verschillende perspectieven. Maak dit zichtbaar, verbind en verknoop deze plekken en maak ze op een begrijpelijke wijze voor het publiek toegankelijk.

Lange lijnen in de tijd; de visserij, scheepsbouw (en havenindustrie) en de aardewerkindustrie als herkenbare onderdelen van Makkum - in een oud en nieuw jasje

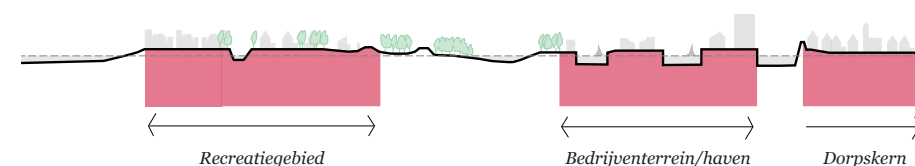
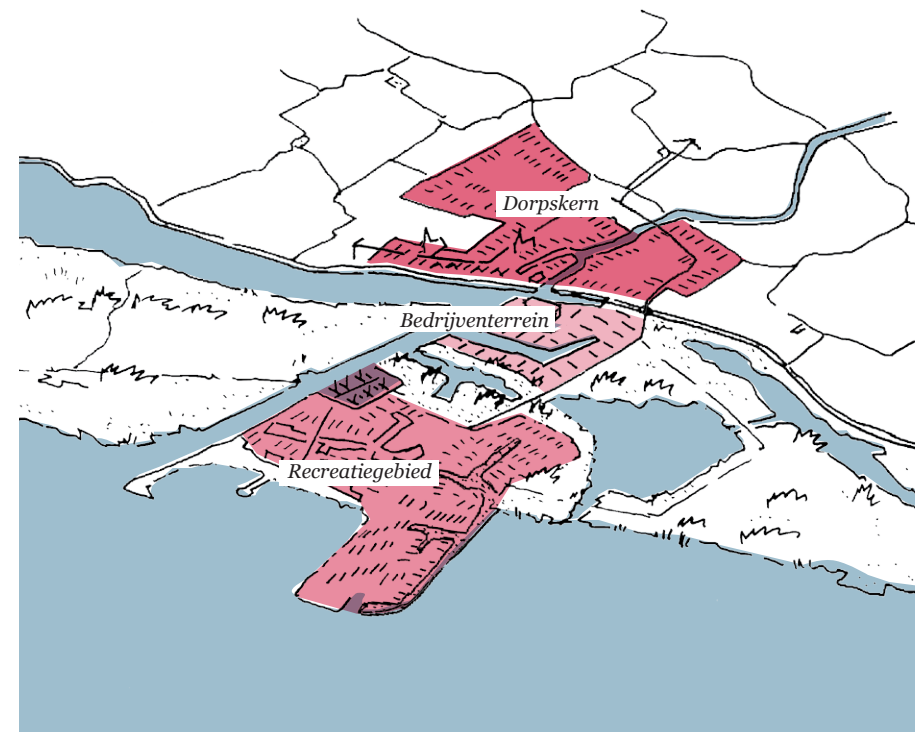
Structuren

De volgende aanbevelingen gaan over de kustplaats zelf; hoe de deelgebieden zich tot elkaar verhouden, hoe ze verbonden zijn en waar een kwaliteitsslag wenselijk is.

7.

Ruimtelijke toekomststrategie: accepteer en versterk de onderscheidende karakters (werelden) van de drie deelgebieden – en werk voor elk aan een eigen aanpak (beeld)

Ja, het is een wat vreemde opzet van een kustplaats – met de havens voor de oude kern en daarachter een recreatiegebied – maar daar heb je het mee te doen. En dat is ook niet onaardig: het geeft onderscheidende potentie voor ontwikkeling. Hiermee meer zelfbewust aan de slag gaan en de gebieden niet in elkaar over laten lopen (oude kern en bedrijven), is de voorgestelde werkwijze om de toekomst aan te vliegen en op door te ontwikkelen. Zorg ervoor dat de verschillende gebieden niet op elkaar gaan lijken (bedrijventerrein en grote programma recreatieterrainen). En zorg voor kwaliteit binnen elk gebied. Elk gebied een eigen taal, maatvoering, gerichtheid (op het water, op het groen, etc.). Dit geldt zowel voor de gebieden op het land, als die op het water. Zo kan bijvoorbeeld de historische 'bruine vloot' (en daarbij de particulieren met platbodems) bij de historische kern gepositioneerd worden (buitenhaven) en kunnen de moderne jachten bij de jachthaven in het recreatiegebied. Versterk deze 'beelden' waar mogelijk, ook in de detaillering. Bij alles geldt: wat hoort waar?

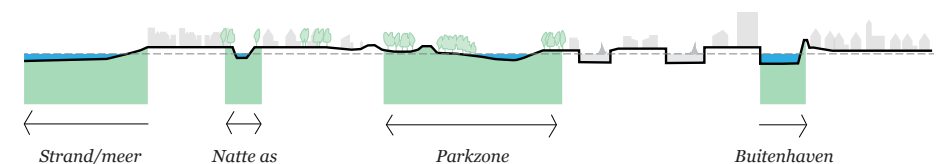
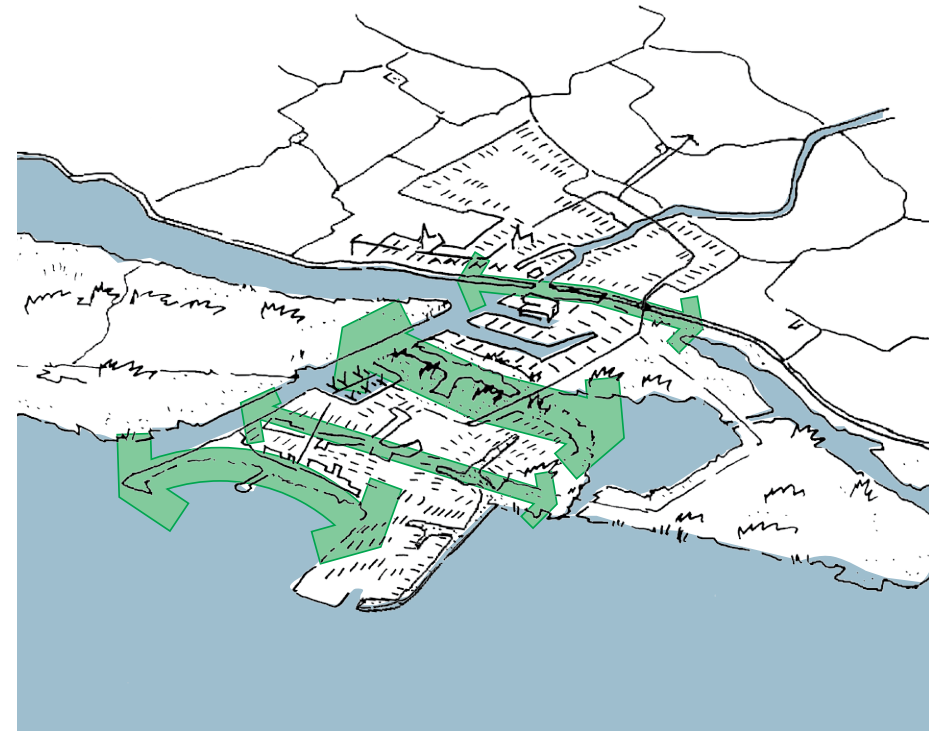

De drie onderscheidende deelgebieden in kaart en doorsnede

8.

Gebruik de groenblauwe structuren om overgangen te markeren en gebieden te verbinden – en laat daar het IJsselmeer in resoneren

Hoewel er buitendijks flink is gebouwd de afgelopen decennia, is er toch sprake van een zekere landschappelijke tussenruimte. De buitendijkse haventerreinen zijn gescheiden van de oude kern door de buitenhaven, en noordelijker door het oude Makkumerdiep. Het recreatiegebied is ooit ontstaan aan de strandkust van het IJsselmeer en vanaf daar - in fasen - ontwikkeld in oostelijke richting. Een voormalige groenblauwe rand is zo verworden tot centrale groenblauwe structuur. Het recreatiegebied is gescheiden van het bedrijventerrein door een grote parkstructuur. Deze groenblauwe structuren lopen in noord-zuidrichting. Ten noorden en zuiden van Makkum sluiten ze aan op respectievelijk de Noard- en Súdwaard en zorgen voor een verbinding tussen beiden.

De groenblauwe structuren die als tussenruimte de verschillende gebieden uit elkaar houden en het landschap naar binnen halen

Deze verschillende soorten en maten groenblauwe structuren vormen samen een belangrijke troef. Tegelijkertijd is hier een kwaliteitsslag mogelijk, door de structuren meer als ‘familie’ te beschouwen, als opeenvolgende ruimten die samen de geleidelijke overgang van land naar meer markeren. De structuren kunnen aan belang winnen door deze (nog) beter aan te sluiten op de grote natuurkernen ten noorden en zuiden hiervan. Dus stof de groenblauwe as in het recreatiegebied af, verbindt (op termijn) de buitenhaven met het water ten zuiden hiervan, optimaliseer het middengebied, en laat in alles het IJsselmeer doorklinken – in vormgeving, beleving, beheer en in landschappelijke kwaliteit. Neem dit bij toekomstige ontwikkelingen mee en versterk daarmee verder de herkenbaarheid van de groenblauwe structuren. Dit ‘raamwerk’ heeft de potentie om als kwaliteit voor het hele buitendijkse gebied te gaan fungeren, geef ze dus ook de ruimte.

De groenblauwe structuren verbinden de grote landschappen van Noard- en Súdwaard

Zicht naar het noorden (in de verte de Noardwaard) en zuiden (Súdwaard) vanaf de weg naar het recreatiegebied

9.

Zet in op een kwaliteitsslag van de openbare ruimte en de belangrijkste schakelpunten – door het onderliggende landschap erin door te laten klinken (opruimen en minder beheer)

Werk aan de ruimtelijke kwaliteit van de deelgebieden en de belangrijkste openbare plekken, die allemaal liggen aan grote groenblauwe structuren in noord-zuidrichting. Opruimen is het begin, waardoor de context weer duidelijk wordt (buitendijks!) en ruimtelijkheid en diepte de beleving rijker maken.

De openbare ruimte is waar mensen Makkum beleven. Op dit moment zijn het te vaak geen ‘plekken’ maar infrastructuurruimten of rommelgebieden. Door hier plekken met meer ruimtelijke kwaliteit, passend bij het lokale programma te creëren, wordt het aangenamer om hier te verblijven of doorheen te gaan. En wordt bijgedragen aan de kwaliteit van het geheel.

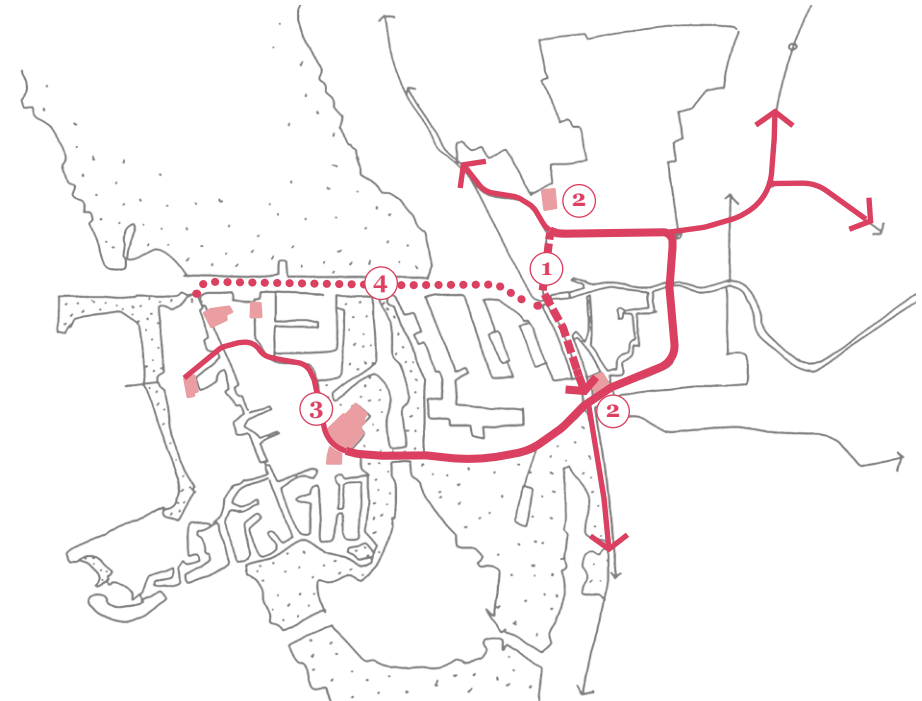
Voorbij de dijk ligt de natuur

Hoewel herkenbaar als reeks, komen de rotondes erg ‘stedelijk’ over. Hier zou voor de buitendijkse rotondes, met eenvoudige ingrepen, het landschap meer in kunnen doorklinken

10.Stuur gericht op de (on)toegankelijkheid voor
het autoverkeer in ruimte en seizoenen

De voorkeursroute voor de recreant in Makkum – via de dorpsring naar de supermarkt (die iets te ver uit het centrum ligt maar daardoor toch ook weer goed ligt) en dan via het oude centrum terug - is begrijpelijk en charmant, maar zorgt zeker in drukke perioden voor opstoppen in de oude kern. En het gaat ten koste van de bruikbaarheid en kwaliteit van de openbare ruimten rond sluis en gedempte haven – toch de centrale plek. Tijd voor een paaltje en het alleen toelaten van bewoners in de oude kern. Een paaltje dat omhoog kan in de drukke maanden, zo kan - in combinatie met een kwaliteitsslag rond de oude haven - de reuring van de weg naar het water worden verplaatst. In de wintermaanden kan het paaltje juist omlaag, om dan wat meer reuring de kern in te krijgen. Daarmee krijgen zomer en winter andersoortige kwaliteiten toegekend. Uiteraard moet zoiets worden uitgewerkt opdat inwoners en de lokale middenstand ervan meeprofiteren.

Aanbevelingen Makkum

Met een beweegbaar paaltje kan de oude kern in het hoogseizoen worden afgesloten voor autoverkeer (1), waarmee het belang van goede parkeervoorzieningen aan de randen toeneemt (2 & foto). Ook de verkeersdrukke in het recreatiegebied kan afnemen, door de parkeervelden 'omgekeerd te vullen' (3) of door een seizoenspontje te gebruiken om kern en recreatiegebied te verbinden en de weg te ontlasten (4)

Daar hoort ook de parkeervraag bij. We zien mogelijkheden bij aanleg van parkeervelden buiten de kern. Een voorbeeld is Elburg, dat een paar stevige parkeervelden buiten het historische centrum heeft. Of kijk naar Hindeloopen, waar aan de randen van de oude kern parkeervelden zijn aangelegd met goede entrees naar de oude kern. En waar voor de hele historische binnenstad een eenrichtingsverkeerroute is ingesteld (je kunt maar vanaf één kant door het centrum heen). Makkum heeft misschien wel de 'pech' dat het ruim genoeg is opgezet om in het profiel de parkeeropgave op te nemen, waardoor dat ook overal gebeurt. En hoewel begrijpelijk en moeilijk aan te passen, zouden een paar plekken zonder auto's wonderen doen en misschien wel inspirerend werken voor andere delen van het dorp. De parkeer- en verkeersvraag speelt ook, al zij het andersoortig, bij het recreatielandschap. Kunnen hier de parkeervelden op drukke dagen niet 'omgekeerd' gevuld worden? Beginnend met de verst gelegen velden en dan steeds dichterbij, opdat niet de hele boel vast komt te staan zoals nu het geval is. Denk aan Elburg en ga daar eens op bezoek en ervaringen mee uitwisselen.

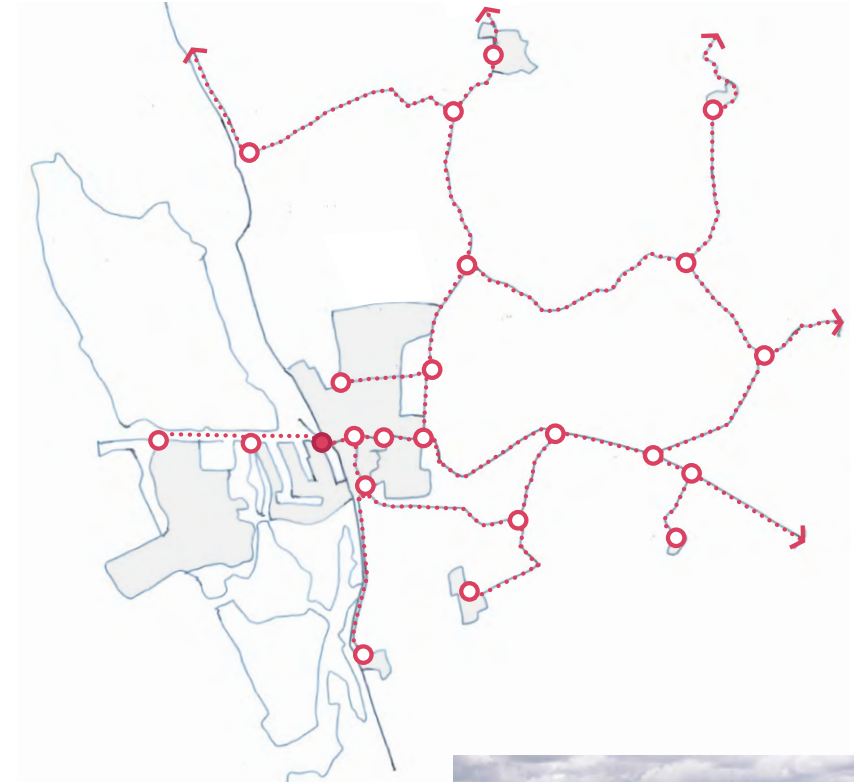

Zicht op de kade van de binnenhaven, in 2024 (l) en 1964 (r) - met en zonder auto's. Hoewel het niet mogelijk (noch wenselijk) zal zijn om alle auto's uit de kern van Makkum te halen, is het wel de moeite waard om een parkeerplan te maken waarin ook de kwaliteit en de bruikbaarheid van de openbare ruimte een grote rol speelt. Welke plekken kunnen beter zonder auto's en waar is ruimte om wel aan de parkeervraag te voldoen?

11.

Onderzoek de mogelijkheden voor een kleinschalig (sloepen)vaarnetwerk binnen- en buitendijs, met de sluis als belangrijkste schakel en de buitenhaven als plek voor het programma

Een van de grootste kansen om het toeristisch-recreatief product van Makkum uit te breiden ligt binnendijs en is gekoppeld aan het waternetwerk. De kracht zit hier niet in het verbinden van de grote recreatievaart vanuit Makkum met de Friese meren, maar eerder in het toevoegen van een vaarkwaliteit die er nu niet is – die van sloepen, fluisterboten, kano's en suppers. En in een koppeling hiervan met het recreatiegebied, met de buitenhaven en met de doorsteek tussen binnen- en buitendijs via de sluis. Rondjes varen, verschillende routenetwerken, etc., met de buitenhaven ter hoogte van de sluis als sleutelplek, waarmee reuring wordt gekoppeld aan het oude centrum. Zorg daarbij voor goede anker/zwem- en afmeerplekken voor sloepjes en andere kleine bootjes. En een aantrekkelijk vaardoel helpt! Daarvoor ligt een nadrukkelijker koppeling met het Friese Terpengebied voor de hand. Ook de Súdwaard kan hier (deels) aan mee doen, als grote natuurkwaliteit vanaf het water.

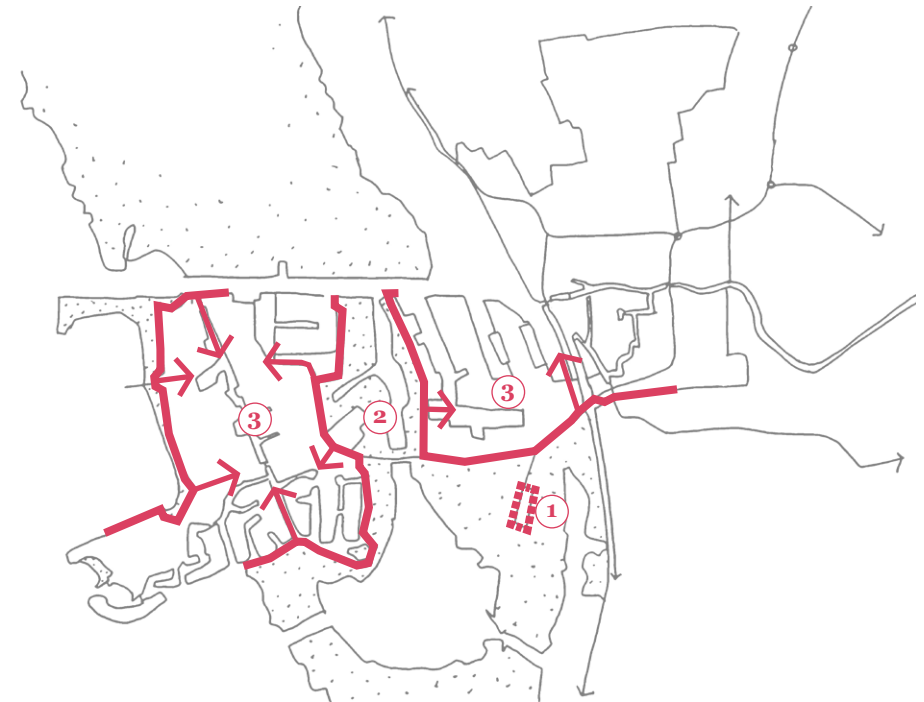

Principeschets voor een sloepennetwerk in het directe achterland van Makkum, met de buitenhaven als belangrijkste schakel. Er zijn veel aantrekkelijke watergangen rondom de kern die door sloepjes, andere kleine bootjes en suppers gebruikt kunnen worden

12.

Ruim buitendijks hier en daar grondig op - om de diepte van het landschap te ervaren en contrasten te versterken

In algemene zin geldt het principe van veel opruimen, om daarmee de essentie te behouden. Dit geldt met name voor het buitendijkse gebied, dat hiermee nog meer tot het landschap gaat behoren – doordat de meer ‘stedelijke’ elementen (wegbeplanting, borden en hekken, bebouwing, verharding, etc.) zover als mogelijk worden verwijderd. Dat draagt meteen ook bij aan de waterveiligheid, want buitendijkse ontwikkelingen zijn niet zonder risico's. Als gevolg van de klimaatverandering zal het IJsselmeerpeil vaker en langduriger hoog zijn. Dat is recent al gebleken, in de winter van '23-'24 leiden hoge waterstanden op het IJsselmeer tot overlast bij buitendijkse bebouwde gebieden.

Ruim buitendijks op, de oude gemeentewerf (1), waarmee het landschap meer als één geheel beter tot expressie komt (2), en op sommige plekken het recreatie-/havengebied binnengetrokken wordt (3)

Er kan aan kwaliteit gewonnen worden wanneer borden, lantaarpalen, hekken, enz. minder prominent aanwezig zijn

Specifiek gaat deze aanbeveling ook over de toekomst van de gemeentewerf, buitendijks aan de Waardwei. Het lijkt voor de hand te liggen om de herontwikkeling van de gemeentewerf aan te grijpen als kans om dorp en recreatiecomplex dichterbij elkaar te brengen – om een brug te slaan door hier programma o.i.d. toe te voegen. Een grotere winst zit misschien wel in het zo veel mogelijk leeg houden (en maken, incl. weghalen opgaande beplanting) van dit terrein. Dat kan bijdragen aan de natuurkwaliteit (het ‘juiste’ natuurtype voor deze plek), aan de waterveiligheid (verminderen buitendijks bebouwd gebied), en is belangrijk om de kwaliteit van het groenblauwe raamwerk kracht bij te zetten. Daarmee komt de Holle Poarte nog meer als ‘vooruitgeschoven post’ los van de oude kern te liggen. En tegelijkertijd biedt de grote leegte, eventueel ook met het toevoegen van meer water op deze plek, een sterk tegenwicht (contrast!) tegen de bebouwingsrand van het bedrijventerrein en de havens.

De voormalige gemeentewerf met beplanting en verharding

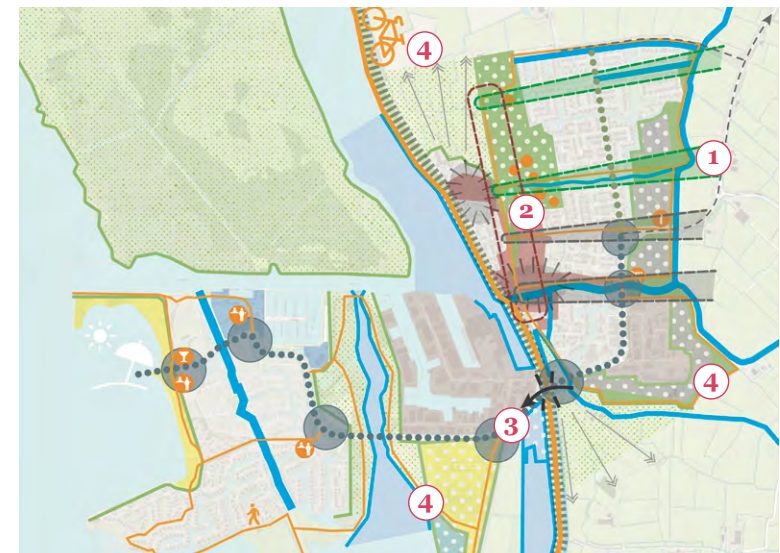
Sleutelplekken

De volgende aanbevelingen gaan over de belangrijkste plekken binnen de verschillende deelgebieden, waar meerdere opgaven samenkomen of specifieke kansen liggen ter verbetering van de gebiedskwaliteit.

13.

Versterk de openbare ruimte en programmering van het historische centrum en de buitenhaven (incl. een soort schaalverkleining) – met de rijke historie van het dorp als inspiratie

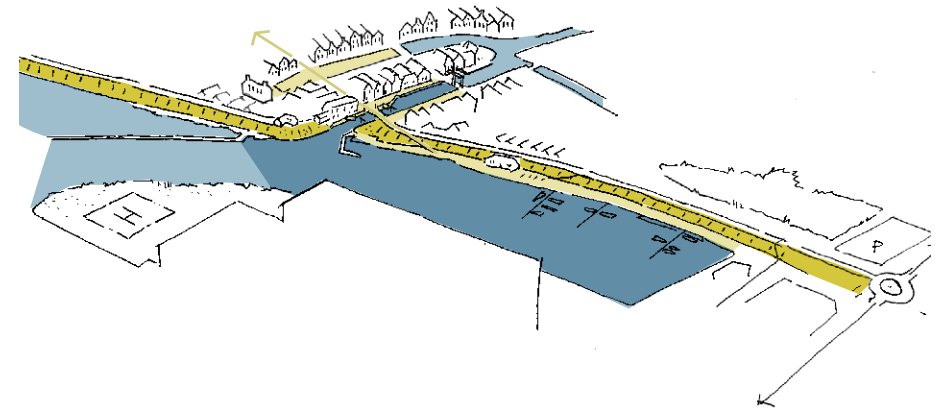
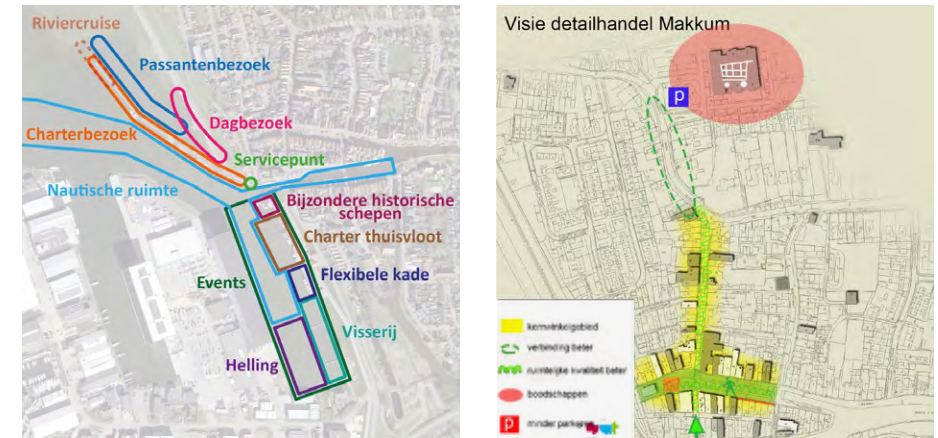
Er ligt een goed plan voor de openbare ruimte, maar daarbij lijkt het ons belangrijk om ook een aantal trekkers in de haven te creëren, dat er bijv. een klein museumpje komt. Logischerwijs is café-restaurant de Prins de ene havenentree kop, maar wat is de andere? De kwaliteit ligt hier langs twee assen: binnendijks in het verlengde van de sluis (incl. de koppeling met de gedempte haven) én op en voor de dijk – ter hoogte van de Buitenhaven.

Reuring rond de sluis - een grote kwaliteit

Ruimtelijk raamwerk voor Makkum, opgesteld door de gemeente, met vizieren naar de dijk (1), een verbindingszone van de vizieren, de terpen en de sportvoorzieningen (2), een 'parelsnoer' naar het strand (3) en verschillende manieren om om te gaan met de dorpsranden (4)

Vergroting van de vaarmogelijkheden rondom de sluis, bijvoorbeeld voor de vaarcategorie sloepjes, versterkt de levendigheid en reuring in het gebied. Bij deze reuring dient ook de oude Tichelaarfabriek te worden ingesloten, waarbij het rondje dus een beetje opgerekt wordt. En een cultuurprogramma, bijvoorbeeld een Dependance van het Fries Museum voegt op deze plek ook echt iets toe. De plek van de gedempte haven is nu een weggestopt gebied en een tikkeltje treurig. Er is leegstand en verval. De ontwikkelingen van het gebied rondom de sluiskom en het gebied van de gedempte haven moeten daarom gezamenlijk bekeken worden omdat ingrepen in het ene gebied positief dan wel negatief van invloed kunnen zijn op elkaar. Historische plannen (Friese Merenproject – Makkum) voor het weer open maken van de gedempte haven zijn interessant, maar wellicht is er voorlopig eerst meer te halen door het creëren van reuring rond de sluis.

Het programma voor de buitenhaven (uit de toekomstvisie Buitenhaven) en een uitsnede van de visie detailhandel Makkum: de binnen- en buitendijkse werelden kunnen beter verbonden worden, als onderdeel van een bredere dorpsvisie

De binnen- en buitenhaven en de Markt als belangrijkste openbare ruimten

14.**Verbeter de overgang naar het landschap aan de noordzijde van de oude kern bij eventuele (her)ontwikkelingen**

Aan de noordrand van het dorp liggen de supermarkt, een groot parkeerterrein en enkele andere voorzieningen. Het is een belangrijke plek voor het dorp, maar ook een historisch ontwikkelde ratjetoe zonder veel samenhang. Wel ook ligt hier een landschappelijk en cultuurhistorisch waardevol onderdeel van het beschermde dorpsgezicht, namelijk de terp met de Van Doniakkerk – het oudste deel van Makkum. Hier lag het oorspronkelijke Makkum dat later, toen het aangroeide tegen het iets zuidelijker gelegen Statum (dat lag rond de binnenhaven), werd samengevoegd tot het huidige Makkum.

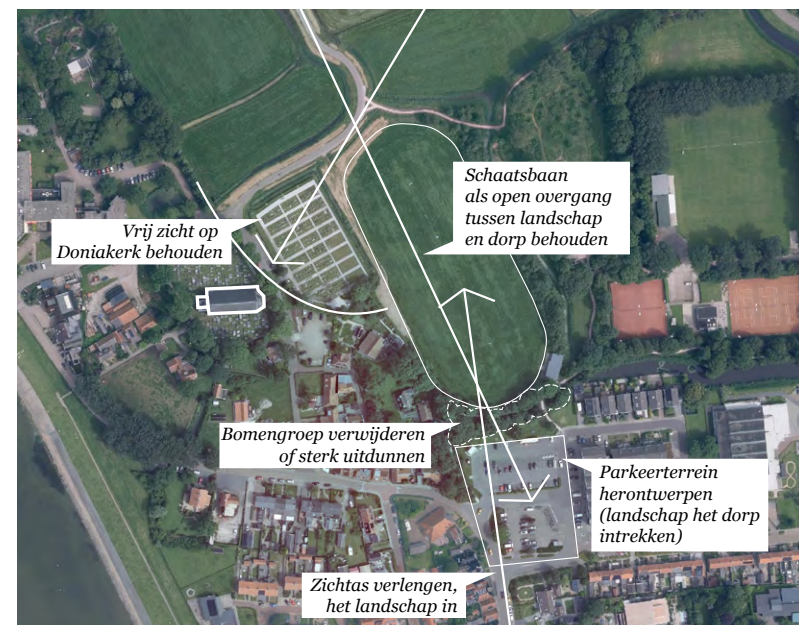
De Doniakkerk in de mist - een belangrijke plek voor het dorp met grote ruimtelijke kwaliteit

De schaatsbaan met daarachter de supermarkt en een groot parkeerterrein en rechts buiten beeld de Doniakkerk

Er liggen kansen om deze oude dorpskern en huidige dorpsrand - bij eventuele ontwikkelingen - meer te openen naar het landschap, rekening houdend met de bijzondere ligging van de kerkterp. Met een paar samenhangende en basale ingrepen (weghalen beplanting, herontwikkeling parkeerterrein en openbare ruimte, eenduidige beplanting die qua soorten aansluiten bij landschappelijke karakter van het gebied, mooie wandelroutes, etc.) kan hier een grote kwaliteitsslag gemaakt worden.

De ijsbaan geeft deze rand een open karakter en draagt bij aan vrije ligging van de kerk in het landschap. Zeker komend vanaf het noorden is het zicht op Makkum hierdoor magnifiek en op en top Fries. De ijsbaan is van oudsher ook een belangrijke plek voor ontmoeting binnen de gemeenschap. Bij blijvend gebrek aan vorst zijn maatschappelijke nevenfuncties misschien een mooie aanvulling, zolang de openheid en zichtrelatie tussen kerkterp en landschap behouden blijven.

Met deze ingrepen wordt ook de ontstaansgeschiedenis van Makkum benadrukt. De identiteiten van de twee oorspronkelijke kernen worden zo elk op een eigen manier versterkt.

Principeschets van mogelijke ingrepen rond de noordrand van het dorp, die de relatie met het landschap versterken

Het parkeerterrein en de doorkijk naar de ijsbaan - de openbare ruimte en de relatie met het landschap kunnen aan kwaliteit winnen

15.*Optimaliseer de randen van het bedrijventerrein en wees terughoudend bij de vormgeving van de gebouwen*

De neiging bestaat om bedrijventerreinen zoveel mogelijk in te willen passen, om ze anders te doen lijken dan ze zijn. Maar dat is met de schaal in Makkum eigenlijk geen haalbare kaart, de twee loodsen zijn gewoon heel groot – en tegelijkertijd is de rest van de bedrijven van een heel mooi klein formaat en heeft het een aardige groene rand (misschien iets té aangeharkt). Het devies is: niet opleuken, het mag gezien worden. Werk met (zo min mogelijk en) neutrale kleuren, zorg voor doorkijkjes vanaf de weg, wees terughoudend met borden en hekwerken.

Probeer de oostrand bij de dijk zo veel mogelijk vrij houden en op termijn vrij te maken; met als nulversie een visuele relatie en op termijn, ‘ever-ooit’, een waterverbinding.

Voor wat betreft de grote Feadship-loods – pas op met ‘kunst’. Want wat doet dat met de schaal van het dorp? Daarmee wordt er een extra accent gelegd op iets dat sowieso al erg opvalt. Het wordt misschien wel een eye catcher, maar het wordt ook snel kitsch en modieus; het veroudert snel en vormt daarmee geen duurzame bijdrage. Zie alleen al de rotondekunst in Makkum ter vergelijking; bij velen in het dorp geliefd maar ook onderhoudsgevoelig en qua beeld al snel verouderd.

De rand van het bedrijventerrein aan de Suderseewei

De grote scheepswerf is door zijn formaat en locatie al bijzonder indrukwekkend. Dat mag gezien worden, maar hoeft niet verder benadrukt te worden. (uit ‘Learning from Las Vegas’ van R. Venturi e.a.)

SLEUTELPLEKKEN

Geopperde gedachten tijdens de werksessies en daarna zijn onder meer: een mooie neutrale ‘technische’ doos; een paar kijkvensters in de façade om te kunnen zien wat er binnenin gebeurt (de scheepsbouw anno 2025 met een beetje Willie Wonka); een licht spiegelend vlak zoals het depot van Boijmans (dorp en lucht als façade – je kunt nergens goed op het dorp terugkijken nu) – maar misschien is het toch het beste om hier vooral niet te veel in te doen. En om vooral uit te gaan van een zelfbewuste industriële architectuur, die niet weggemoffeld hoeft te worden maar aanwezig is en staat voor de identiteit van de kustplaats. Een likje verf, een goede inpassing langs de randen, opruimen van ruis (schaftketen, opslag van objecten) rondom deze gebouwen, een hele lichte toegankelijkheid voor inwoners van Makkum, en klaar.

Het bijzondere verhaal achter de loods, de geschiedenis die interesse wekt en vragen oproept, die Makkum anders maakt dan de andere Friese IJsselmeerkustplaatsen; dat verhaal mag verteld worden! Doe dat bijvoorbeeld in een klein infocentrum aan de buitenhaven, tegenover de loods.

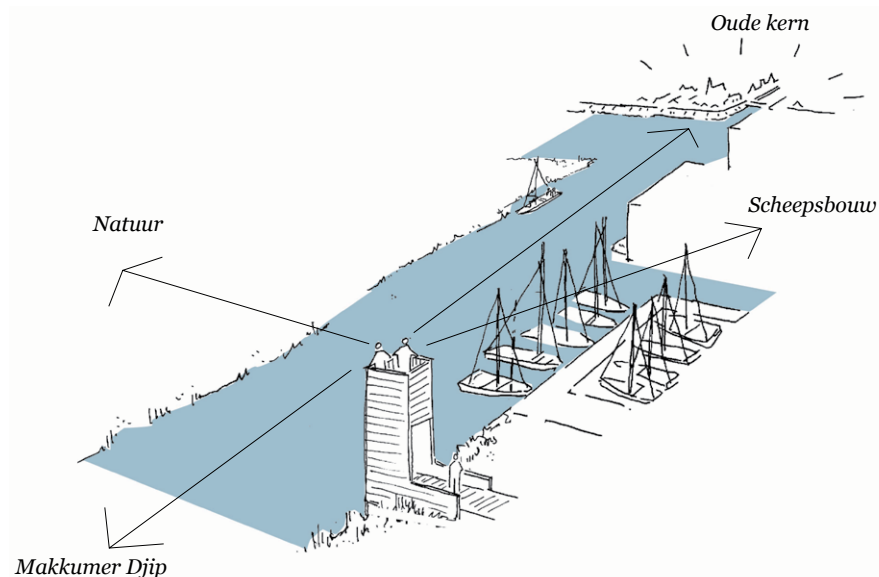
Een laatste punt gaat over Makkum vanaf het water. Nergens is er een goede plek om terug te kijken op het dorp (op het dorpsgezicht), ondanks alle buitendijkse ontwikkelingen. Aan de westrand van het bedrijventerrein lijkt er een mogelijkheid te zijn voor een klein doorsteekje het water in – om zo (vanaf een uitkijktorentje) terug te kunnen kijken op het dorp. Dat kan gekoppeld worden aan de routes door de groenstrook naast het bedrijventerrein en kan bijdragen aan het toegankelijker maken van het bedrijventerrein.

Aanbevelingen Makkum

Makkum

Gezicht op de sluis.

Makkumer Djip

Gezicht op de sluis van Makkum, ansichtkaart uit de Zuiderzeetijd

Een uitzichtpunt met een nieuw ‘zicht op Makkum’ zou een aantrekkelijke plek kunnen worden en kan de kwaliteit van de oude kern benadrukken

16.

Versterk de identiteit van het buitendijks gelegen vakantielandchap vanuit een eenduidige landschappelijke onderlegger – en zorg ook dat er een eigenstandig winterverhaal komt

Vanaf het moment dat je op de Suderseewei de dijk over gaat, begint het vakantielandchap: rechts watersport-gerelateerde bedrijvigheid, links weidsheid, daartussen een breed met bomen ingeplant profiel met weg, fiets- en wandelpad, en allerlei details (gekleurde lantaarnpalen) die aangeven dat dit niet het buitengebied is. Maar het echt onderscheidende aspect – dat dit in het IJsselmeer ligt – blijft onderbelicht. Dat zou in sfeer en beeldtaal meer kunnen worden uitgewerkt: het is buitendijks, en tussen de natuur – draag dat ook uit in de ruimtelijke uitwerking. Uitzondering is de promenade aan het IJsselmeer, aan de kop van de Holle Poarte, maar hier is de achterkant nog wat karig. Daar kan de natuur (één van de groenblauwe structuren loopt hier) veel meer aan betekenis winnen en het gebied ingetrokken worden.

Ook in de tijd is er ruimte om het onderscheidende profiel van Makkum te versterken. Nu ligt de nadruk heel erg op verlengen van het toeristisch seizoen; op zich prima, maar het is nu wel heel erg vanuit 'meer van hetzelfde'. Een ander verhaal zou hier wenselijk zijn – in de winter rijd je met je auto tot op het strand (denk Maasvlakte!), zijn er hele stukken ontoegankelijk (nat en natuur) en heersen de elementen, etc. En vind je in de historische kern juist de reuring en gezelligheid.

Het buitendijkse vakantielandchap ligt in, aan en tussen de natuur, maar dat is in het gebied zelf nauwelijks zichtbaar. Hier is een kwaliteitsslag mogelijk en wenselijk

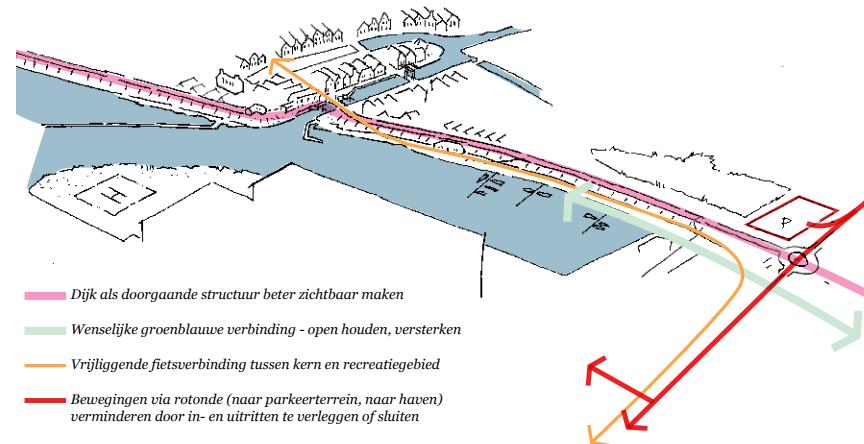
De 'entree' van het gebied is wel erg stenig. Hier liggen kansen om het landschap meer het gebied in te trekken, door de aanwezige groenblauwe structuur in de openbare ruimte door te trekken

17.

*Ontrafel (herontwerp) de verkeerskunde knoop
rond de zuidelijke rotonde met de dijk als
belangrijkste doorgaande verbinding*

Maak van de dijk weer een duidelijke dijk, in plaats van een hoger gelegen verkeersknooppunt zoals nu het geval is. Een duidelijke dijk zou een 'natuurlijke' historische scheiding vormen tussen het oude en het nieuwe land. Nu ligt de rotonde midden op de dijk. De rotonde heeft de dijk daardoor onzichtbaar gemaakt. Waterstaatkunde is hier ondergeschikt gemaakt aan verkeerskunde en dat is jammer voor de leesbaarheid van het landschap. De dijk als kenmerkende doorgaande lijn met een vrije zone rondom is hier weg. En dat terwijl dit de belangrijkste entree is voor de stad (vanuit het recreatiegebied), er ligt al een parkeerveld, ietwat verfrommeld in de hoek. Wel is er weinig ruimte en lopen verkeerstromen door elkaar. Deze plek is zo belangrijk als schakel tussen recreatiegebied en oude kern, daar moet echt wat mee.

Op termijn zou ook de open zone voor de dijk breder gemaakt kunnen worden (daar staan nu een woning en een bedrijfsloods) en het water doorgetrokken kunnen worden van noord naar zuid voorlangs de dijk. De kop van de haven is nu een wat nietszeggend einde, dit zou op termijn open kunnen worden gemaakt, of hier zou een goed publiek gebouw/ruimte kunnen komen. En ook hierbij; houd de groene zuidelijke wig leeg. Arcadis maakte er in hun dorpsvisie water van, maar in ieder geval geldt: niet bebouwen, om de kansen voor ooit (open zone) en zicht op het open land te behouden.

De rotonde op de Suderseewei bij de Zeedijk is de misschien wel belangrijkste entree van Makkum, maar nu nog niet genoeg als zodanig ontworpen

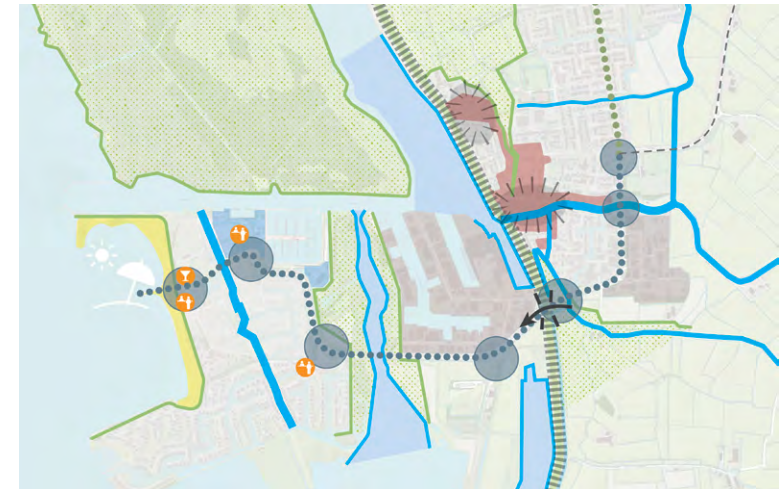
Verschillende doorgaande structuren en verkeersstromen komen samen rond de rotonde. Het ligt voor de hand deze stromen zoveel mogelijk te ontkopen, met voorrang voor landschap en langzaam verkeer en het verminderen van verkeersbewegingen via de rotonde

18.

Verbind met een route-ontwerp tussen kern en recreatiegebied het landschap beter met de deelgebieden

De weg tussen rotonde en Holle Poarte is in de afgelopen vijftien jaar behoorlijk opgeknapt! (Zie bijvoorbeeld de 'straatfoto's' van een populaire onlinekaartdienst voor een beeld van de ontwikkelingen in de afgelopen tijd) maar kan verder aan betekenis winnen wanneer deze zich nog meer verhoudt tot het aanliggende landschap – en minder wordt vormgegeven als stedelijke weg. Het landschap regeert! Dat zit in de verlichting, de verharding, de aanplant van bomen, etc.; dat wil zeggen in het profiel (de doorsnede). Dat zou verder 'gedramatiseerd' kunnen worden om de kustweg van extra kwaliteit te voorzien, door het landschap zo ver mogelijk het gebied in te trekken (naast de weg meteen het water) en door de weg meer als gast in het landschap te zien.

De route straalt in alles 'vakantieland' uit – maar mag hier en daar wel iets minder aangeharkt en beheerd. Een minder intensief en vooral natuurlijker (!) beheer van de hoofdroute en algemene zin het vakantiepark zou een grote kwaliteitsimpuls betekenen. We zitten hier immers op het IJsselmeer! Dat mag gezien worden.

Het parelsnoer met een 'parkway', een landschappelijk ingepaste weg en enkele parels, onderscheidende gebieden aan de weg. (Uit de integrale schets Makkum)

Het brede profiel is er, het vakantiegevoel ook, maar de Suderseewei kan verder aan kwaliteit winnen door het omliggende buitendijkse (open) landschap er meer in door te laten klinken

Vervolg

Hoewel er nu weinig concrete projecten op stapel liggen, speelt er genoeg in en rond Makkum. Reden genoeg voor het IJ-team om hier eens aan mee te denken. Wat duidelijk is, is dat Makkum binnen de reeks Friese IJsselmeerkustplaatsen een bijzondere positie inneemt. Dat het grote kwaliteiten heeft, maar ook wel een grote kwaliteitsslag kan gebruiken. De aanbevelingen in dit IJ-schrift vormen samen geen uitgekristalliseerd plan, maar dienen als praktische handvatten om mee te nemen bij concrete projecten en initiatieven. Om ze zo van een kwaliteitsimpuls te helpen voorzien. Daarbij horen in ieder geval een paar aspecten.

- Neem tijdig regie op kwaliteit van inrichting. De grootschalige ontwikkelingen buitendijks zijn Makkum overkomen – nu is het de vraag hoe deze de komende jaren te versterken. Uit de geschiedenis van Makkum blijkt de noodzaak om aan de voorkant de belangrijkste kwaliteitseisen vast te stellen, om deze vervolgens samen in te vullen.
- Niet alles kan tegelijk aangepakt worden (en dat hoeft ook niet). Dit betekent wel dat de gemeente de belangrijkste ontwikkelrichtingen zou moeten vastleggen. Om dit vervolgens als leidraad te kunnen gebruiken en zo met kleine stappen een hoop te kunnen bereiken.

- Maak met de “echte bewoners” van het gebied een goed plan waarbij wordt ingezet op de versterking van de kwaliteit – en laat dat de basis zijn voor het toeristisch-recreatief profiel en dus voor de “tijdelijke bewoners”. Uitvoering kan even duren, maar een plan geeft bij nieuwe ontwikkelingen richting!
- Makkum is maar één van de Friese IJsselmeerkustplaatsen. En hoewel Makkum wel anders is dan de anderen, zijn er ook veel parallellen te trekken. Workum ligt ook ‘achter’ het bedrijventerrein, met het recreatiegebied daar weer voor. Hindeloopen heeft ook een recreatiegebied dat steeds verder los komt te liggen van de kern (zeker met het recente buitendijkse vakantiewoningenterrein). In Stavoren is ook een kwaliteitsslag te halen in de haven als openbare ruimte. En in Lemmer zit het bedrijventerrein buitendijks ook te dicht op de oude kern.

Kortom, hier liggen kansen om de kustplaatsen in samenhang te ontwikkelen. Met nadruk op de specifieke kwaliteiten van elke plek om zo te komen tot een samenhang per kern en tussen de kernen onderling.

Colofon

Aanbevelingen

Dit IJ-schrift over Makkum is opgesteld door het IJ-team op basis van twee werksessies met inwoners, ondernemers en medewerkers van de bij het gebied betrokken overheden en organisaties.

Aan de werksessies namen deel

René van der Bles (Rondvaart- en taxi ondernemer), Martin de Jong (Inwoner Makkum/lid werkgroep Alg.), Fokke de Boer (Camping de Holle Poarte), Katharina Wortmann (Café Restaurant De Prins Makkum), René Goseling (Wetterskip Fryslân), Dirk-Jan Lepstra (Provincie Fryslân), Atty de Haan, Yarno Hoekstra, Jacob Klaver, Chris Piersma, Arjan Reekers, Frederika Rollema, Daniëlle Scheepstra, Yvonne Sieswerda, Jessica van Tilburg, Luitzen Wesselius (allen Gemeente Súdwest-Fryslân), Katharina Wortmann (Café Restaurant De Prins Makkum)

Vanuit het IJ-team: Maaike Andela – landschap (prov. Fryslân), Nanne Bouma – landschap (prov. Overijssel), Mark Eker - landschap (prov. Noord Holland), Flos Fleischer - natuur (ROIJ), Pieter Schengenga (teamleider, H+N+S Landschapsarchitecten), Roelof Smedes (RWS), Joline Snel - inhoudelijke en productionele ondersteuning (Min. BZK), Jan Wilbers - ontwerp (H+N+S Landschapsarchitecten), Lotte Zaaier & Jeroen Zomer - cultureel erfgoed (RCE)

Tekst en beeld

De teksten, tekeningen en foto's in dit schrift zijn gemaakt door het IJ-team behalve indien hieronder aangegeven. Een deel van de bronverwijzingen bevat een link naar een website. Deze zijn opgenomen in de digitale versie van dit IJ-schrift (vrij te downloaden via platformijsselmeergebied.nl).

pag. 5.boven 'Hotel de Prins. Makkum', onbekend (1905), Collectie Tresoar, code: befod7a1-269f-4c1c-a1d9-a671611fd42e (link). **pag. 6.boven** Beeldbank BPIJ **pag. 6.onder** Gouwenaar (CCo 1.0) link **pag. 9** Topotijdreis **pag. 15.onder** LOF Landschapsarchitecten **pag. 19.onder** www.frieseijsselmeerkust.frl **pag. 23.onder** Wutsje (CC BY-SA 3.0) link **pag 25.linksboven**. Collectie Tresoar - link **pag 25.rechtsboven** Gouwenaar (CCo 1.0) link **pag 25.midden rechts** Collectie Tresoar - link **pag 25.rechtsonder** Elmschrat (CC BY-SA 3.0) link **pag 25.links onder** Collectie Tresoar - link **pag 31.boven** Supercarwaar (CC BY-SA 4.0) link **pag 37.rechts** Dukker, G.J. (Gerard) - Fotograaf, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer 91.653 **pag 39.onder** Gouwenaar (CCo 1.0) link **pag 45.boven** Kabel, F. (Frans) , Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer LAAT-in28-039407-L (link) **pag 45.onder & 47.boven** Gemeente Súdwest-Fryslân **pag 53.rechtonder** R. Venturi in 'Learning from Las Vegas', 1977 **pag 55.boven** Collectie Tresoar - link **pag 57.boven** www.sotterum.nl (CC BY-SA 3.0) link **pag 61.boven** Gemeente Súdwest-Fryslân

